

ПАХОДЖАННЕ І СТРУКТУРА БЕЛАРУСКІХ ПРОЗВІШЧАЎ

Proper nouns are deeply connected with certain époque, with its cultural and historical traditions. This kind of nouns bears and stores its original information though the historical development of each language being the most precious monument of its time. Concepts from all fields of human life and activity are reflected in proper nouns meaning.

У антрапанімічнай структуры, прызначанай для індэнтыфікацыі асобы, важная роля належыць прозвішчу, кампаненту больш позняму па часе ўзнікнення ў адносінах да ўласнага імя і імя па бацьку. Да таго ж, прозвішча – юрыдычна важная катэгорыя, афіцыйна замацаваная за пэўнай асобай. Прозвішча захоўвае сваю стылістычную нейтральнасць, хоць аснова яго можа быць ускладнена суфіксамі суб'ектыўнай ацэнкі.

Разнастайнасць беларускіх прозвішчаў абумоўлена вялікай колькасцю разнародных элементаў, выкарыстаных у якасці іх асноў. Да іх належаць як спрадвечныя, так і запазычаныя словы. Паводле стану ў мове, гэта асабовыя імёны, імёны па бацьку, імёны-мянушкі, а таксама, што не выключана, гатовыя прозвішчы, геаграфічныя назвы, назвы плямён і народаў. Сотнямі нябачных сувязей звязаны прозвішчы з жыццём грамадства, з яго культурай, якая складаецца з сукупнасці матэрыяльных і духоўных дасягненняў. Мова, літаратура, мастацтва, рэлігія, філасофія адносяцца да духоўнай культуры. Сам слоўнікавы склад мовы жыва рэагуе на прагрэс, адпаведна ўсё новае знаходзіць адлюстраванне ў ім. Таму ўтворанае ў тую ці іншую эпоху імя суадносіцца з яе культурнымі і гістарычнымі традыцыямі, нясе інфармацыю і выступае непаўторнымі помнікамі свайго часу. Багацце асноў прозвішчаў нагадвае энцыклапедыю мовы, штодзённага жыцця, умоў існавання, спосабаў і формаў задавальнення матэрыяльных і духоўных патрэбаў людзей.

Лексічны склад беларускіх прозвішчаў надзвычай багаты і разнастайны. Так, вядомы вучоны Мікалай Бірыла сабраў унікальную калекцыю беларускіх прозвішчаў – больш за 20 тысяч адпаведных антрапонімаў. Яму ўдалося растлумачыць каля 70% старых імёнаў, пераважна тых, якія ўтварыліся з былых традыцыйных (не ўлічваючы царкоўных) назваў, што выкарыстоўваліся спачатку як уласныя назоўнікі (XVI – XIX стст.).

Частка беларускіх, як і большасць рускіх, прозвішчаў утварылася ад календарных асабовых імёнаў візантыйска-грэчаскага або рымска-каталіцкага паходжання, якія раней фіксаваліся ў царкоўным календары: Івановіч, Іваноўскі, Іванёнак, Іваненя, Іванчанка, Іванчык, Іванец, Іваноў, Янчык, Янчанка і інш., Александровіч,

Алекسانдроўскі, Александронак, Александроненка і інш.

У нас, беларусаў, нярэдка сустракаюцца прозвішчы, якія супадаюць поўнасьцю ці часткова з некаторымі ўласнымі імёнамі хрысціянскага паходжання (такія імёны найчасцей у наш час успрымаюцца як архаізаваныя): Еўтух, Халімон, Конан, Лазар, Герман, Бутрым, Спірыдон, Дземянцей, Барыс (Борыс), Кузьма, Сяргей, Тарас і інш.

Прадуктыўнымі і тыповымі для беларускай анамастыкі з'яўляюцца прозвішчы, што ўтвораны ад уласных кананічных імёнаў-назоўнікаў пры дапамозе памяншальна-ласкавых суфіксаў **-чык, -ік, -ец, -эц, -ок** і інш. тыпу Адамчык, Лёсік, Тарасік, Купрэйчык, Гаўрыльчык, Данільчык, Саўчык, Сілівончык, Васілец, Сідарэц, Піліпец, Хадасок, Барысок, Васілёк, Клімянок і інш. Такія найменні раней сваім прыгонным давалі феадалы, прадстаўнікі царскай адміністрацыі, вайсковыя пісары і іншыя чыноўнікі, звяртаючы найперш увагу на знешні выгляд, праяўленні характару і іншыя прыкметы і якасці сваіх сялян, падначаленых.

Некаторыя беларускія прозвішчы ўтварыліся, відаць, ад назваў народаў і этнічных груп, што некалі жылі або па розных прычынах трапілі на Беларусь, а пазней асіміляваліся сярод беларусаў: Кацапаў, Кацаповіч, Кацапоўскі (кацапамі на ўсходзе Беларусі называюць былых старавераў, якія перасяліліся з цэнтральных абласцей Расіі), Паляк (Поляк), Палячок, Палякоў, Лях, Ляхавец, Ляхаўчук (ляхамі прыніжана на Украіне і Беларусі некалі называлі палякаў).

На самым раннім этапе прозвішчамі былі двухслойныя найменні, у структуру якіх уваходзілі ўласнае імя і патранімічная форма з суфіксамі **-овіч, -евіч, -іч, -іц, -еня, -эня, -ін, -ын, -оў, -еў** і інш., г. зн. імёны па бацьку, тыпу Іван Лукашэвіч (Лукашэня, Лукашоў), прыметнікі на **-скі, -цкі**, што звычайна характарызавалі асобу чалавека па назве мясцовасці або назве населенага пункта, тыпу Аляксандр Халецкі (з Хальча) і інш.

Як адзначае даследчыца антрапанімічных назваў Гродзеншчыны і Брэстчыны А. Усціновіч, формы на **-овіч, -евіч** яшчэ ў XV–XVIII стст. не з'яўляліся прозвішчамі ў нашым сучасным разуменні, як правіла, яны выступалі ў якасці імёнаў па бацьку. Прычым найменні на

-овіч, -евіч у ВКЛ мелі прадстаўнікі ўсіх слаёў грамадства, а ў суседняй Маскоўскай дзяржаве ім надавалася вузкаслоўнае значэнне.

Даследчыкі адзначаюць, што прозвішчы на -еня, -эня з'яўляюцца спецыфічнымі толькі для беларускай антрапанімічнай сістэмы. Антрапонімы з такімі суфіксамі ўзніклі для абазначэння перш за ўсё дзяцей паводле іменаў іх бацькоў: Пятро, Пятрэня, г. зн. сын Пятра, Дзенісеня – сын Дзяніса. Аналагічную функцыю ў беларускай анамастычнай лексіцы выконвалі спачатку і суфіксы -энк-а, -енк-а: Пятрэнка, Дзенісенка, а таксама – -ук, -юк, -онак, -ёнак: Паўлюк, Клімук, Васілёнак, Міхасёнак і інш.

Прозвішча на -скі, -цкі ў асноўным маюць тапанімічны характар, г. зн. утвораны шляхам субстантывацыі прыметнікаў (пераходу іх у назоўнікі): Тураўскі, Ашмянскі, Полацкі, Цяпінскі, Пінскі, Кобрынскі і інш. Асновы з такімі суфіксамі маглі ўказваць на мясцовасць і ўладанне, якое належыла асобе, або на мясцовасць, адкуль асоба паходзіць. У пазнейшы час пад уплывам польскай мовы найменні на -скі, -цкі пачалі ўтварацца ад уласных іменаў тыпу Васілеўскі, Іваноўскі. Гэтыя суфіксы ў беларускай анамастыцы сінанімічныя з іх адпаведнікамі -ец, -ік, -як, якія ва ўсходніх славян спачатку паказвалі на месца жыхарства носбіта імя.

У беларусаў таксама пашыраны прозвішчы, што ўтварыліся ад асноў назоўнікаў-тапонімаў з суфіксамі -чук (-ук), -ак, -ец: Ляльчук, Мінчук, Пінчук, Градзянчук, Случак, Старобінец, Мсціславец, Кобрынец, Туравец, Ашмянец, Магілянец і інш.

У розных частках Беларусі даволі часта сустракаюцца прозвішчы, якія паходзяць ад агульных назоўнікаў, што абазначалі прафесіі людзей, вайсковыя званні: каваль – Каваль (Коваль), сталяр – Сталяр (столяр), цесля – Цесля (Цясляр), бондар – Бондар, ганчар – Ганчар, мельнік – Мельнік, ключнік – Ключнік, бабраўнічы – Бабраўнічы, падлоўчы – Падлоўчы, харунжы – Харунжы, Харужы, драгун – Драгун, капітан – Капітан і інш.

У наш час ад простых па структуры прозвішчаў утварыліся шматмарфемныя, у якіх можна выдзяліць аж да пяці словаўтваральных ступеняў. Так, П. Сцяцко лічыць, што прозвішча тыпу Міхайлючанкоўскі вядзе свой пачатак ад імя Міхайла. Ад яго з дапамогай суфікса -юк утворана Міхайлюк (I ступень), ад Міхайлюк з дапамогай -эн-я ўзнікла Міхэйлючэня (II ступень), ад гэтага прозвішча з дапамогай -к-а – Міхэйлючэнка (III ступень), ад Міхэйлючэнка з дапамогай -аў паходзіць Міхэйлючэнкаў (IV ступень), ад гэтага прозвішча з дапамогай -ск-і – Міхэйлючанкоўскі (V ступень). Асобныя шматсуфіксальныя прозвішчы маглі ўзнікаць, пераскокваючы пэўныя ступені. Скажам, ад Міхэйлючэнка да Міхэйлючанкоўскі.

Не адразу прозвішчы замацаваліся за людзьмі ў цяперашняй іх функцыі. Першымі набылі прозвішчы князі, буйныя феодальныя. На Беларусі і Украіне з XIV ст. вядомы магнацкія роды Радзівілаў, Хадкевічаў, Тышкевічаў, Вішнявецкіх, Сапегаў, Патоцкіх, Чаргарыйскіх, Пацаў, Кішак і інш., з XV ст. маюць прозвішчы некаторыя багатыя купцы, шляхціцы. Прыгадаем прозвішчы дзеячаў беларускай культуры і літаратуры: Францішак Скарына, Афанасій Філіповіч, Андрэй Рымша, Сымон Будны, Васіль Цяпінскі, Пятро Мсціславец і інш. Некаторыя з названых антрапонімаў можна назваць прозвішчамі толькі ўмоўна.

Частка беларускай шляхты мае прозвішчы, утвораныя аб'яднаннем двух іменаў-прозвішчаў у адно: Дунін-Марцінкевіч, Богуш-Сестранцэвіч, Забэйда-Суміцкі, Бялыніцкі-Біруля, Рак-Міхайлоўскі, Друцкі-Падбярэзскі, Воўк-Левановіч, Лада-Заблоцкі, Доўнар-Запольскі, Басак-Яроцкі, Загорскі-Вежа і інш. Так, шматлікія нашчадкі шляхецкага роду Нарбутаў падпісваліся двайным прозвішчам Остык-Нарбут хутчэй за ўсё, як лічаць даследчыкі, каб лішні раз падкрэсліць старажытнасць свайго паходжання і засведчыць непасрэдную сувязь з некалі вельмі магутным родам Остыкаў, які сапернічаў у багацці нават з Радзівіламі – самымі ўплывовымі магнатамі ВКЛ. З'яўленне двайных ці нават трайных прозвішчаў у XVI–XVIII стст. сярод шляхты не было рэдкасцю. Найчасцей шляхецкі гонар, маёмасны статус становіліся прычынаю таго, што пры заключэнні шлюбу ніводзін з маладых не хацеў развітацца са сваім прозвішчам, у выніку чаго з'яўляліся прыдаткі.

У частцы такіх шляхецкіх прозвішчаў указвалася на вотчынную прыналежнасць, паселішча, якім валодалі першыя носбіты такога складанага прозвішча: Ляшкевіч-Альпенскі (Альпень – сяло пад Столінам), Друцкі-Падбярэзскі (Друцк – у свой час адміністрацыйны цэнтр княства, цяпер звычайная вёска), Бялыніцкі-Біруля (Бялынічы – мястэчка на Магілёўшчыне) і інш.

Даследчыкі даўно звярнулі ўвагу на тое, што асобныя мадэлі прозвішчаў выяўляюць дакладныя межы бытавання. Так, Леў Успенскі адзначаў: «...тыя, хто носіць прозвішчы на -оў, -аў, найчасцей павінны быць велікарусамі, ураджэнцамі спрадвечна рускіх абласцей. Уладальнікі прозвішчаў на -іх, -ых замацаваліся б (па паходжанні ва ўсякім выпадку) за Заўраллем ці Сібір'ю; -енка – найчасцей лічаць характэрным украінскім фармантам; -енкаў, -ёнкаў – своеасаблівым гібрыдам чыста рускага і паўднёвага або заходняга тыпаў; -іч, -овіч паказалі б кірунак на Беларусь, магчыма, у рэгіён польскага і часткова паўднёва-славянскага моўнага ўплыву».

Асобныя мадэлі беларускіх прозвішчаў таксама выяўляюць акрэсленыя арэалы іх бытавання: прозвішчы на **-оў, -еў, -ін, -ын** уласцівы пераважна паўночнаму ўсходу Беларусі (Віцебшчына, Магілёўшчына, усходнія раёны Гомельшчыны). Выразна і пераканаўча гэта відаць на прыкладзе прозвішчаў беларускіх пісьменнікаў, вядомых дзеячаў навукі, культуры, ураджэнцаў названых усходніх абласцей Беларусі: М. Лынькоў, В. Быкаў, А. Куляшоў, І. Чыгрынаў, С. Законнікаў, А. Ушакоў, В. Матэвушаў, П. Пруднікаў, І. Шамякін, Р. Барадулін, Г. Бураўкін, Я. Сіпакоў і інш.

Прозвішчы з суфіксамі **-овіч, -евіч, -эвіч, -іч, -ыч** бытуюць ва ўсіх кутках Беларусі, але найбольш тыповыя яны для цэнтральнай часткі Гродзеншчыны: К. М. Міцкевіч (Я. Колас), І. Д. Луцэвіч (Я. Купала), Ф. Багушэвіч, В. Дунін-Марцінкевіч, Н. Гілевіч, І. Юрэвіч, А. Марціновіч, Г. Далідовіч, М. Багдановіч і інш. Гэтая мадэль беларускіх прозвішчаў, як ужо адзначалася, аказала ўплыў на фарміраванне падобных прозвішчаў у польскай мове, якая там атрымала значнае пашырэнне ў XVIII і наступных стагоддзях, а беларуская і ўкраінская мадэль на **-скі, -цкі** была запазычана ў XVII–XIX стст. рускай мовай, дзе таксама атрымала значнае пашырэнне. На беларускім этнаграфічным абшары прозвішчы на **-скі, -цкі** сустракаюцца паўсюдна, аднак найбольш характэрнымі яны будуць для Гродзеншчыны, заходніх раёнаў Міншчыны і ўсходу Віцебшчыны: Я. Карскі, В. Сакалоўскі, С. Прыгыцкі, К. Каліноўскі, М. Раманоўскі (Кузьма Чорны), А. Вярцінскі, С. Шарэцкі і інш. Як падлічана, у беларусаў частотнасць прозвішчаў на **-скі, -цкі** вагаецца ад 10% ад агульнай колькасці (поўдзень і ўсход) да 30% на паўночным захадзе рэспублікі.

Прозвішчы на **-еня (-эня)**, паводле М. Бірылы, не ўласцівы суседнім (рускай і ўкраінскай) мовам і з'яўляюцца спецыфічна беларускімі, асноўныя іх арэалы – Случчына, Піншчына, часткова Пружаншчына (Пратасеня, Каваленя, Галеня, Слышэня, Краўчэня, Варвашэня і інш). Межы асобных тыпаў прозвішчаў часта не супадаюць з моўнымі і дзяржаўнымі межамі. Такім ярскравым прыкладам з'яўляецца вялізны адзіны масіў прозвішчаў на **-енка**, які праходзіць упоперак моўных межаў і аб'ядноўвае ўсходнюю частку Украіны з усходняй Беларуссю. Параўнаем вядомыя беларускія прозвішчы пісьменнікаў, вучоных: І. Навуменка, Б. Сачанка, Р. Сабаленка, І. Краўчанка, К. Кірэенка, М. Ларчанка, В. Протчанка, І. Ігнаценка, М. Піліпенка, І. Анічэнка, А. Сеўчанка і інш. Усе яны – ура-

джэнцы ўсходніх раёнаў Беларусі. Гэтую мадэль беларускіх і ўкраінскіх прозвішчаў М. Грынблаг лічыў нават вызначальнай адносна паходжання і рассялення такога старажытнага племені, як крывічы, якое побач з дрыгавічамі адыграла першаступенную ролю ў фарміраванні беларускай нацыі. Ён, напрыклад, меркаваў, што вобласць пашырэння прозвішчаў з суфіксам **-енка**, якая цягнецца суцэльнай непарыўнай паласой з Сярэдняга Падняпроўя ў Верхняе і ўніз па Заходняй Дзвіне, уключаючы і Полацк, нібыта сведчыць пра дняпроўскае паходжанне крывічоў.

У сувязі з шырокім ужываннем прозвішчаў на **-енка** ў Падняпроўі і Левабярэжнай Украіне, дзе яны ахопліваюць у асобных рэгіёнах да 60% карэнных жыхароў, гэту мадэль нярэдка лічаць тыпова ўкраінскай, што зусім не правільна, бо названая мадэль тыповая і для беларусаў з усходу рэспублікі.

Міжмоўны беларуска-ўкраінскі-польскі арэал на захадзе, на стыку трох дзяржаў, маюць таксама прозвішчы з суфіксамі **-ец, -ак, -ук, -юк**: Кавалец, Піліпец, Глушак, Трафімук, Клімук, Блізнюк, Сідарук і інш.

На Беларусі ёсць цэлыя вёскі з аднолькавымі або спецыфічнымі толькі для пэўнага рэгіёна прозвішчамі. Часам, пачуўшы знаёмае прозвішча, мы можам з упэўненасцю сказаць, з якіх мясцін яго носьбіт, дзе яго радзіма, а нярэдка – і чым знакамітыя яго сваякі, вёска.

Уласныя імёны, прозвішчы склаліся гістарычна. Яны адлюстроўваюць паняцці ўсіх сфер чалавечага жыцця і дзейнасці. На аснове іх аналізу прачытваюцца невядомыя старонкі гісторыі народа, выяўляюцца забытыя словы роднай мовы, словы чужых і нават «мёртвых моў», помнікі матэрыяльнай культуры, былыя арэалы рассялення жывёл ці раслін, радовішчы карысных выкапняў, высвятляюцца некаторыя супярэчлівыя пытанні паходжання і міграцыі народаў, іх рассялення на зары гісторыі і многае іншае.

Літаратура

1. Бірыла М. Беларуская антрапанімія. – Мн.: Навука і тэхніка, 1966, 1969, 1982.
2. Казаков Е. От зерна к хлебу. – М.: Колос, 1975.
3. Міхневіч А. Я. Беларуская мова: Энцыклапедыя. – Мн.: БелЭн, 1994.
4. Шур В. В. Беларускія ўласныя імёны. Беларуская антрапаніміка і тапаніміка. – Мн.: Мастацкая літаратура, 1998.
5. Усціновіч Г. Нашы прозвішчы // Роднае слова. – 2005. – № 8.